

MARJANUCZ LÁSZLÓ

*Adalékok a szegedi zsidóság
településtörténetéhez*

✠ A szegedi új (nagy) zsinagóga belső tere. Baumhorn Lipót műépítész a XX. század fordulóján (1809–1903) az ország egyik legnagyobb zsidó templomát alkotta a dél-alföldi vallásközösség számára, a kor ízlésvilágához igazodó eklektikus stílusban

SZEGED 1719. május 21-én kelt kiváltságlevele a várost polgárai-
val (*cives*), betelepült idegeneivel (*hospites*) s lakóival (*incolæ*)
együtt régi jó helyzetébe visszaállította. E három jogi kategória
a szegedi társadalom tagozódását fejezte ki. Közülük a város teljes
jogú, polgári háztelekkel és mesterséggel rendelkező lakói csupán a
polgárok voltak, akik az adófizetők kétharmadát adták. A másik két
csoportra vonatkozó rendelkezések közül kiemelkedik az, amely a
városi telekkel rendelkező, kereskedést vagy az ipart folytató kamarai
tisztekre és görögökre vonatkozott, akik arányosan tartoztak a közter-
heket viselni. Egy másik határozat, tanácsi hatáskörbe utalja az új
polgár- és lakosfelvétel jogát, kikre nemzetiségi hovatartozásra való
tekintet nélkül, ha mesterségből és kereskedésből éltek, kiterjesztette
a városi tanács joghatóságát.

Ezekből a szabályokból is kiderül, hogy a polgárlét alapvető egzisz-
tenciális kritériumként az iparüzést, illetve a kereskedést jelölték meg.
Akiknek csak háztelkük volt, azok a város jogvédelmét élvező alattvalói
státus egyik követelményének feleltek meg. Idegenek, betelepültek
elvileg képesek voltak ingatlanszerzésre, de velük szemben a szegedi
polgárok elsőbbséget élveztek, az ő ingatlanvásárlásukat sem a belső,
sem a külső területen semmi nem korlátozta. Ezek a kiváltságos kere-
tek békés felemelkedést kínáltak a város polgárságának, de megnyitot-
ták a gazdagodás lehetőségét az ott lakó egyéb jogállású lakosság
számára is.

Történetileg nézve a zsidók betelepülésére jótékony hatással volt a
szabad városi jogállás közigazgatási és gazdasági terheivel szemben
mutatkozó anyagi erőtlenség. Tény, hogy a hadiadó előírásszerű telje-
sítése a XVIII. század közepén nem volt arányban a városi polgárság
adófizető képességével. De az ok nem az, amit a szegedi előjáróság

panaszjegyzékeiben megállapított, hogy tudniillik Szeged polgárainak jövedelme kizárólag kézműiparból származik, mivel szántóföldjeik nincsenek, földművelésből eredő jövedelmük gyakorlatilag elhanyagolható.

Figyelmen kívül hagyva azt, hogy a hadiadók mérséklése az előkelő polgárok elsőrangú gazdasági értéke volt, a dinamikusabb polgári fejlődés, azaz a vagyonosodás elmaradásáért épp a polgárváros eredendően mezőgazdasági jellege okolható.

Az 1750–1782 között betelepülő polgárok regionális eredete és foglalkozási viszonyai közvetve ezt erősítik meg: az új polgárjogot nyertek többsége külföldi iparúzó és kereskedő, akiket vonzott Szeged jogállása és földrajzi helyzete.

Szeged népességfejlődésének abban a stádiumában jelentek meg a zsidók, amikor az egzisztenciális célzatú görög és német berajzás veszített üteméből. A történeti emlékezet II. József türelmi rendeletével hozta összefüggésbe a zsidók szegedi megjelenését, de ez téves nézet. Ugyanis a *decretum tolerantiale* a katolikus keresztény felekezetek viszonyait szabályozza, de nem adott semmilyen jogot a zsidóknak arra nézve, hogy letelepedésüket a privilegizált városokban eredményesen kérelmezhetnék volna. Hogy mégis 1785-re teszik a zsidóság történetének kezdetét, ez József politikai reformjaiból következett. Azok tudniillik a szabad királyi külön jogszabályait érvénytelennek nyilvánították, önkormányzatukat megszüntették, hatósági és egyéb belügyeit királyi biztosok felügyelete alá helyezték.

A zsidók betelepítését a Károly-féle privilégium sem tiltotta, csak annyit állapított meg, „hogy polgárokat és lakosokat kebelébe fogadni, zsidókat megtűrni, vagy meg nem tűrni a tanácsnak állandó tiszteletében”. Tehát Szeged lakosai közé zsidókat is felvehettek, akik ez esetben a tanács védnökségét élvezték a közterhek viselése mellett, de kérelmüket el is utasíthatták.

A legtöbb szabad királyi város privilegiális levelében benne volt a jog, s a legtöbb szabad királyi város úgy élt vele, hogy a letelepülni szándékozó zsidók kérelmét elutasította, vagy lakosai sorából kizárta. Ez a lépés végső fokon az illető város polgárságának helyzetétől füg-

gött, attól, hogy mennyire volt erős a letelepülési kísérlet ellen fellépő érdekvédő polgári nyomás.

Ezt a nyomást fékezte II. József közigazgatási rendelete, mely sok helyen – így Szegeden is – megkönnyítette a zsidók betelepülését. Későbbi ott maradásukat szolgálta aztán az 1790/38. törvénycikk, mely elrendelte, hogy a szabad királyi városokban megtelepedett zsidókat abban az állapotban kell meghagyni, melyben 1790. január 1-jén voltak. Ahol a kivételes állapotok sem segítették a zsidóságot lakossági jogokhoz (mint például Debrecenben), ott a városi privilégium mellett egyre tömegesebb beáramlást figyelhetünk meg.

A mélyebb okok után kutatva derül csak ki, hogy a jogállás, bár fontos feltétel, pusztán azzal egy tömeges népmozgalom nem magyarázható. Egyrészt zsidók már 1785 előtt is éltek Szegeden. Ennek ellentmond egy 1768-ban kelt tanácsi jelentés, mely azzal magyarázta a zsidók összeírásának elmaradását, hogy zsidók nem laktak a városban. De fennmaradt egy másik jegyzőkönyv 1723-ból, amely egy zsidó eskümintát tartalmaz. Az eskümintá arra enged következtetni, hogy Szegeden, ha nem is volt állandó zsidó lakossága, de zsidók megfordultak ott, kereskedelmi ügyekben hosszabb-rövidebb tartózkodási engedélyt nyertek. Ezt erősíti meg az esküszöveg tartalmi elemzése, melyből kiderül, hogy már a XVIII. század elején nagy számban jelentek meg zsidók a szegedi vásárokon, s a gyakori érintkezés, illetve az élénk üzleti forgalom miatt szükségessé vált a zsidók saját esküjük szerinti felesketése peres kérdésekben.

A tartózkodás állandósítására irányuló XVIII. századi törekvések bérletszerzésben jutottak kifejezésre. Ezt megkönnyítette a katonai hatóság és a városi előljáróság hatásköri vitája: előbbi az idegenek betelepítésének szorgalmazásával a városi militia személyi és anyagi feltételeit akarta javítani, utóbbi pedig alkotmányos jogai nevében szembehelyezkedett a kényuralommal.

A migráció e korai szakaszában az ugyancsak idegen, de már a polgárjogot nyert görög és szerb tulajdonosok szívesen adták bérbe javaikat zsidóknak, mert a katonai hatóság szavatolta a szerződéses kapcsolat jogszerűségét és gazdasági kiaknázását. Ilyen bérleti szerző-

désnek köszönhette például Moyses Izsák, hogy egy szegedi görög kereskedő palánki lakásának és boltjának bérlőjeként hosszasan a városban időzhetett. Ez ellen a városi hatóság nem azért lépett fel, mert az előnytelen lett volna, hanem azért, mert a katonai uralom foganatosította azt. Ebben a vitában Szeged nem várt segítséget kapott Béctől, ahonnan az az utasítás érkezett: hogy „az sidó dolgát is ahol illeti promovealtuk, de csak azt tanácsoljuk, hogy azon úgy munkálkodjunk, hogy fundusra ne kaphasson, mert ha arra kapand, leszen dolgunk míg ki üzhetjük.”

Tehát a boltnyitás joga elvben fönmaradt, de a fundus-szerzés tilalma magában rejtette a kiűzés lehetőségét is.

Egy 1735-ből származó helytartótanácsi körrendelet az országban lakó zsidók vagyonának összeírását rendelte el. Az egyöntetű kimunkálás érdekében schemát állítottak össze, melyből következtetni lehet a zsidók akkori jövedelemforrásaira. Eszerint általában kereskedők vagy mesteremberek voltak. A megadott rovatok négy fő kereskedelmi ágat különböztetnek meg: ló, nyersbőr, vászon és fűszerkereskedést. Míg a batyuval áruló főként prém- és szalagárus lehetett. Állandó, rendes boltok elsősorban posztó, vászon és selyemkelmék forgalmára volt berendezkedve.

Érdekes fejezete a protokollumnak a zsidók személyes függését tárgyaló rész. Ugyanis az évenként fizetett zsidó taxákat két csoportba osztották: egyiket a zsidó örökös urának, másika tényleges pártfogó urának kellett teljesítenie. Ennek a megkülönböztetésnek csak a falvakban, majorokban élő zsidóság esetében volt értelme, ahol a zsidó mint „hausjud” védő urának háztartási kötelékében élt. Mindenféle cikket s apróságot szolgáltatott telek vagy a kúria tulajdonosának, aki viszont a családfő általános kötelezettségeiből kiindulva vállalta házi zsidójának védelmét, sokszor a környék földesurával szemben is.

Szegeden a „van neki egy zsidaja” viszonynak nem volt értelme, mert a szabad királyi városokban lakó zsidók a város törvényhatósága alá tartoztak. Nem volt külön uruk, így házi zsidók sem lehettek.

A számvevőségi levéltárban kezelt számadási könyvek tanúsága alapján kijelenthetjük, hogy 1785 előtt komoly, a városnak megfelelő

nagyságrendű bevételi forrást biztosító, állandó telephelyű zsidó kereskedések vagy egyéb foglalatosságok nem mutathatók ki. Vásárokon kívüli nyilvános kereskedést nem folytathattak. Ugyanakkor a vásári álláshelyért vagy sátorverésért fizetett összeg megegyezett a keresztény kereskedők taxájával, amit éppen ezért együttesen kezeltek. A személyes bebocsátatásáért fizetett illeték – ami máshol városi bevétel – Szegeden ismeretlen volt.

1786-ban született meg az a helytartótanácsi rendelet, hogy polgárjog nélkül is lakhatnak zsidók huzamosabb ideig a szabad királyi városokban. Ez a városi jelenlét a fennmaradt zsidó összeírásokból szinte családonként rekonstruálható. 1784-ben 6, kérvényért folyamodó családot (Izrael, Jakab, Pollák, Sahter, Spitzer, Wolf nevéket) tüntetett fel a statisztika. Ugyanez a szám 1786-ban már 18, 1792-ben már 38, 1808-ban 60, 1816-ban 101 és 1824-ben 124 család volt. Gyakorlatilag Szeged nem gördített akadályokat a zsidó családok beköltözése elé, hisz az 1784-ben regisztrált családszám 1824-re több, mint meghúszszorozódott.

Pontos demográfiai adatokat csak 1844-től – az izraelita anyakönyvvezetés megindulásától – ismerünk, de a számvevőség is készített különböző jelentéseket a tanácsnak a Szegeden élő zsidóságról. Egyik ilyen akta 1831-ben 307 főre taksálta a zsidó férfiak számát, ami 1840-ben már 800-ra emelkedett, míg az 1848. évi összeírás 357 családfőt, 1683 izraelita lakost mutatott ki. Ez megfelelt a valóságnak, hisz 1844–1849 között 556 gyermek születését jegyezték be, ami évenként közel 60 szülést jelentett, s ez az átlag ezrelékszámítási kulcsokat alapul véve 1300-1500 körüli népességet feltételez.

Az első hullámban (1785–1825) érkezettek lakóhelyi eredete igen különböző: 24% Szeged tágabb földrajzi szomszédságából, 20% a déli, délkeleti vármegyékből, 21% Pest megyéből, 19% a Dunántúlról, 10% a Tiszántúlról vándorolt be. Ezek az adatok a zsidóság Magyarországon belüli, hatalmas területet átfogó mozgását szemléltetik. A későbbi összeírásokban szereplő születési hely utal a magyarországi megtelepedést megelőző származási helyre, melyekre azonban bizonyos családnevekből is (Prosznitz, Pollák, Deutsch, Böhm, Trebitsch, Holics)

lehet következtetni. Szeged tehát alapvetően a türelem álláspontjára helyezkedett a betelepülő zsidókkal szemben. Várni lehetett azonban, hogy a gazdasági tevékenységük miatt leginkább érintett csoportok (magyar, német, rác iparosok és kereskedők) nyomást gyakorolnak a tanácsra.

Előállt az a helyzet, hogy az engedékenyebb helytartótanácsi rendeletek és a város objektív érdekét szem előtt tartó magisztrátus a polgárság nyomására kénytelen volt korlátozni a betelepülést. 1798-ban olyan tanácsi határozatot fogadtak el, amely a zsidókat egyfajta erkölcsi igazolás megszerzésére kötelezte. Ezentúl érvényesült a ház- és telekvásárlás helyhez kötöttsége, azaz a zsidók csak a kijelölt helyen juthattak ingatlanhoz, ami földrajzi értelemben elősegítette a zsidóság belső szegregációját.

Az 1830-as évekből pedig már valóságos kenyérharcokról értesülünk, mely a zsidó iparosok és a céhes mesterek között folyt. A felszínen persze ez nem úgy jelentkezett, hanem ideológiai köntösben. Igazságtalannak tartották a céhbeliék részéről, hogy a zsidók hallatlan szabadsággal rendelkeznek, akik ráadásul még legényeket is tarthattak. Hozzá kell tennünk: ez igaz, de a legények önként döntöttek a munkaviszony létesítéséről. S amikor az egy türelmezett szolgálatba lépett fizetésért, nem mérlegelte, hogy az őt felfogadó zsidó valóban nagyobb jussal bír-e egy keresztény hazafinál, ami a mesterek panasza volt.

„Ha egy keresztény embernek meg nem engedtetik privilégiumok ellenében a mesterségűzés – mondják – egy ravasz zsidónak pedig miért? – a hazafi lakosokat kik javaikat és életüket készek öfelségéért feláldozni, minden jöttment türelmezett zsidó ne nyomorgassa (...) látván a zsidók mindenfelől való pártfogásukat a természettől beléjük öntetett, s minden felvigyázást kijátszó csalfalkodásaiknál fogva egész erejükből iparkodnak, hogy a velünk egy életmódot gyakorló keresztény hazafiakat semmivé tegyék.” Tanulságos vélekedés. Egyfelől igazolja feltevésünket, hogy a zsidóság betelepülése nem volt ellentétes a Helytartótanács felfogásával, de a városvezetés érdekével sem. A polgárjog és céhes tagság vallási előírásai éppen alkotóik számára jelentettek csapdát: mert a tanácsi engedéllyel rendelkező zsidó ipar-

űzők vagy létszám elégtelenség miatt, vagy tradicionális okokból nem szerveződhetek céhekbe, ezért valóban szabadabban, rugalmasabban vihették üzletüket, de a közterheket maradéktalanul megfizették. Ezt tudva a kontárnak titulált zsidó iparűzők kárhoztatták a felekezeti szűkkeblőséget, s felrötták céhes ipartársaiknak, hogy „az emberiség korlátjain is túlrúgó nemzeti gyűlölségből eredett szofizmák által” nem lehet eltiltani a zsidókat a megélhetés forrásaitól. Akik hazafiúi szempontokat tolnak előtérbe a zsidók gazdasági tevékenységet ellenzendő, azok – írta Fleischil Márk szabó – „az ocsmány nemzeti gyűlölségből béhályogosodott szemeit felnyitni sem tudják”.

A város kényszerhelyzetben volt e vitákban. Általában támogatta a hatályos és magasabb rendű jogszabályok érvényesülését, ami ez esetben a keresztény legények zsidók általi foglalkoztatásának tilalmát jelentette. De léteztek úgynevezett védett, nagy hagyományú céhes iparágak, melyekben egyértelműen támogatta a monopóliumra töre keresztény iparűzőket. Szeged liberalizmusa tehát nem a zsidó iparűzés semleges vagy engedékeny kezelésében mutatkozott meg, hanem abban, hogy általában helytelenítette, s a város érdekeivel szemben állónak tartotta a céhes mestereknek idegen iparosok és kontárok kizárására, és a legények mesterré válásának korlátozására irányuló törekvéseit. Ha ez a szándék nem keresztény (tehát zsidó) iparos ellen irányult, általában föl vállalta a város, mert úgy gondolta, a szegedi iparosok és kereskedők legveszélyesebb konkurenciájával szembeni fellépés hatósági támogatása anyagilag is helyes döntés. Más volt a helyzet az úgynevezett szabad iparágak (halászat, ötvös, malom, téglagyártás, dohány- és sóforgalmazás stb.) esetében. Itt ugyanis a városi vagy urasági regáléjog-bérlés zökkenőmentesen illeszkedhetett a kereskedői tevékenységhez. Tudniillik nemcsak a vizek hasznosítását, de a polgári kiváltságból kifejlődő foglalkozásokat is (pálinkamérés, szeszfőzés) árendába adta a város. Ezekből keletkeztek az első tőkés vállalkozások, lettek az első gyárosok. Ha megnézzük az 1839/40-ben gyárosként adózók listáját, a 11 főből 8 számított polgárnak, 3 zsellérnek. A polgár gyárosok közül egy volt zsidó, míg a zsellér gyárosok mindannyian zsidók voltak. Nos ez a „gyárosság” lényegében kereskedelmi

célú ipari foglalkozást takart (ecetfőző), ahogy ezt a sajátos elnevezések is mutatják: gyáros-arendás, gyáros kalmár. Tehát a termelésbe fektető tőkések között még a helyi keresztény, meggazdagodott civis parasztok alkották a többséget.

A kereskedelmi tevékenységük után adózó zsidó lakosoknak két nagy csoportját lehet megkülönböztetni. Egyikbe azok tartoztak, akik már évtizedek óta a környező településeken éltek, s kenyerüket a szegedi vásározással kiegészített felvásárló-házaló tevékenységgel biztosították. Ők nem tekinthetők tőkeerősnek. Annál gazdagabbak voltak viszont a távolról (a birodalomból) érkezők, akik vállalkozóként telepedtek meg a városban (Weiss, Wodianer, Spitzer, Ausländer, Kohn, Lichtenberger), s hamarosan a leggazdagabb kereskedők sorába emelkedtek. Érdekes, hogy a szerb kereskedők nem ellenük, hanem a szegény házaló réteg ellen indítottak kampányt, akik taksához kötött portékakereskedést folytattak, illetve kisebb boltokat nyitottak. Azaz a szélesebb piaci és forgalmi ismereteket igénylő távolsági és hálózati kereskedelmet sem a szerbek, sem a görögök nem vállalták fel. Itt úgyszólván akadálytalanul érvényesülhetett a zsidók üzleti mozgékonyasága, piaci tapasztalata.

A „nagyoknak” már csak azért sem volt szükségük a kiskereskedelemre, mert a nyerstermények forgalmazása adómentes volt, ami valósággal e konjunkturális kereskedelmi ágazatok felé terelte a tőkeerős zsidó kereskedőket.

További befektetési lehetőséget jelentett a kocsmák és egyéb városi javak bérlete, mely elsősorban a szerényebb forgótőkével rendelkezőknek jelentett kitörési pontot.

Vagyoni helyzetük és a teljesített adósszolgálat alapján Szeged 1840-ben regisztrált 14 első osztályú kereskedőjéből 7 volt zsidó. Ugyanakkor a zsidó kereskedők többségénél meglehetősen alacsony adótételeket állapítottak meg. Ennek oka, hogy az érvényben lévő korlátozó rendelkezések miatt kevés ingatlanvagyonot halmozott fel a zsidóság, pedig az osztályba sorolás egyik szempontjának az általános vagyoni helyzetet tekintették. Emiatt gazdaságilag sikeres zsidó vállalkozók kénytelenek voltak tőkéjüket a továbbra is szabad kereskedelmi

ágazatokba forgatni. Amikor 1840-ben megjelent a 29. törvénycikk, és biztosította a zsidók szabad iparüzését, gyáralapítását, kereskedését, Szeged vonatkozásában már egy sok tekintetben létező gyakorlatot szentesített.

IRODALOM

Szeged város Tanácsának iratai (1775–1848). Csongrád Megyei Levéltár.

Szeged város feudális kori összeírásai (1786–1848). Csongrád Megyei Levéltár.

Szeged város Izraeita Hitközségének anyakönyvei (1844–1877). Csongrád Megyei Levéltár.

FARKAS JÓZSEF (szerk.): *Szeged története*. 2. rész (1686–1849).

REIZNER JÁNOS: *Szeged története*. III. köt. Szeged, 1901.

HABERMANN GUSZTÁV: *Személyi adattár a szegedi polgári családok tanulmányozásához*. Szeged, 1992.

KOVÁCS JÁNOS: *Szeged és népe*. Szeged, 1902.

BÁLINT SÁNDOR: *Szögedi szótár*. I–II. köt. Budapest, 1957.

LÖW LIPÓT – KULINYI ZSIGMOND: *A szegedi zsidók*. Szeged, 1886.

TONELLI SÁNDOR: *Szeged*. Szeged, 1926.